

ЗНАЧЕННЯ ГРАДАЦІЇ В АСПЕКТІ КОМУНІКАТИВНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ВИСЛОВЛЕННЯ

Спільник Т.М.

Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди

Градаційне відношення, яке виникає між предикативними частинами складних градаційних конструкцій, а також супроводжує інші значення в конструкціях, спеціально не призначених для вираження градації, залишається недостатньо вивченим у працях з українського мовознавства. Всебічне дослідження такого своєрідного мовного явища, як градація, передбачає розв'язання низки питань, першим із яких є визначення градаційного відношення в синтаксичному аспекті.

У лінгвістичній літературі не існує загальноприйнятого визначення градації. Кожен із синтаксистів, хто так чи інакше торкався цього питання, подавав своє розуміння градаційного відношення. Однак, незважаючи на різні підходи до його тлумачення, все ж можна виділити ту спільну рису, яка об'єднує всі ці визначення. Так, думки дослідників (І.Р. Вихованець, К.Ф. Герман, М.У.Каранська) сходяться в тому, що градаційне відношення виникає між предикативними частинами складносурядного речення і вказує на більшу значущість другої частини порівняно з першою. У згоді з цим градаційним вважається відношення, що формується в структурі складного, а саме складносурядного речення закритої структури, вказує на нерівноправність двох подій і характеризує другу з них як таку, що має більшу смислову вагу порівняно з першою. Іншими словами, якщо предикативні частини складносурядного речення, поєднані градаційним відношенням, у граматичному, синтаксичному, відношенні виступають рівноправними, то в семантичному відношенні вони є нерівноправними. Семантична нерівноправність виявляється в тому, що одна предикативна частина характеризується більшою інформативністю, має більше змістове навантаження порівняно з іншою.

У мовознавчій літературі точилися суперечки навколо питання про те, наскільки важливою для повідомлення є друга частина речення. Так, з одного боку, існувала думка, що основна інформація висвітлюється в першій частині речення. При цьому друга частина вносить лише щось додаткове, менш суттєве, до повідомленого раніше. З іншого боку, мова йшла про те, що інформація, яка втілена в першій частині, має попередній характер. Друга частина, хоча й додається пізніше, все ж містить основний інформативний зміст висловлення.

Суперечність цих двох поглядів долається завдяки підходу до речення як багатоаспектної одиниці: воно розглядається з боку різних рівнів організації. Це докомунікативний рівень, а саме рівень формальної й семантичної організації речення, а також рівень комунікативний, на якому речення розглядається як одиниця мовлення. Своєрідність висловлень із градаційним відношенням виявляє себе в тому, що рівень їхньої докомунікативної організації органічно пов'язаний з рівнем комунікативним. Йдеться передусім про зв'язок між семантикою цих

висловлень, певною мірою зумовлену особливостями формально-синтаксичного механізму, та їх комунікативною перспективою. Річ у тім, що семантична специфіка градаційних конструкцій, сам характер градаційного відношення можуть бути осмислені у зв'язку з аналізом комунікативної перспективи цих висловлень.

У згоді з цим вихідним у роботі є положення про те, що сутність градаційного відношення між частинами складних конструкцій виявляє себе у зв'язку між притаманним їм змістом і їхньою комунікативною спрямованістю. Іншими словами, мовець, піклуючись про свої інтереси як автора висловлення, намагається висловити свої думки так, щоб довести слухачеві важливість свого повідомлення, справити на нього певне враження. Це й призводить до побудови висловлення у формі складної конструкції, між частинами якої виникає відношення градації.

Про зв'язок семантичних категорій, передусім суб'єктивно-модальних, із комунікативною настановою речення йдеться в праці Т.В. Шмельової [1974: 78-101]. Вона показала, як корелюють ці два різні аспекти речення – домовленнєвий, структурно-семантичний, і мовленнєвий, комунікативний. У модусі речення (суб'єктивно-модальному компоненті його семантики) виражено суб'єктивність “в інтересах мовця”: його ставлення до відображуваних ситуацій дійсності і їхні оцінки, позиція мовця стосовно подій, які він описує, його уявлення щодо достовірності тієї чи іншої інформації і т. ін.. У комунікативному ж аспекті речення відображено суб'єктивність “в інтересах слухача”: комунікативна організація речення спрямована мовцем на те, щоб, піклуючись про успіх комунікації, керувати поведінкою співрозмовника, тобто по-перше, орієнтувати його на потрібний вид діяльності – слухання чи мовлення, по-друге, фіксувати його увагу на тих чи інших елементах смислу відповідно до їх актуальної значущості [Шмельова 1984: 81].

Осмислюючи з цих позицій градаційне значення, слід визнати, що його семантичний аспект (суб'єктивність “в інтересах мовця”) являє собою оцінку мовцем двох підходів до відображуваної в реченні ситуації, які він поєднує. Що ж до комунікативного аспекту (суб'єктивність “в інтересах слухача”), то градація – це зосередження уваги слухача на більш значущій частині висловлення. Переконалися в тому, що градаційні речення містять модусний компонент, допомагає порівняння речення [*Якуб – чаклун і чорнокнижник...*] *Якуба вжахалися не тільки малі діти, набожні та забобонні жінки, його остерігались навіть визнані сільські відьми, одверті безбожники, парубки-відчайдухи* (Я. Гончарук) і такої його трансформації, як *Якуба вжахалися малі діти, набожні та забобонні жінки, його остерігались визнані сільські відьми, одверті безбожники, парубки-відчайдухи*. Як доводять приклади, диктум в обох реченнях однаковий, модус же представлений по-різному. У трансформованому реченні модус не виражений, мовець просто інформує про факти, які мали місце. У першому ж реченні мовець виявляє своє ставлення до повідомлюваного.

Зіставивши ці факти, він виділяє один з них, а саме другий, як більш значущий, більш суттєвий.

При першому наближенні до аналізу конструкцій із градаційним відношенням стає очевидним той факт, що в їх семантичній структурі міститься мінімум дві пропозиції, які моделюють ту саму ситуацію дійсності. Однак моделюють вони неоднаково, по-різному інтерпретуючи цю дійсність. Відмінність полягає в тому, що друга пропозиція висвітлює якийсь новий аспект ситуації, уже описаної в першій частині. Використовуючи другу частину речення, мовець намагається показати ситуацію з іншого боку, тим самим вказати на більш значущий компонент свого висловлення. Такий прийом дозволяє мовцеві донести до слухача сутність повідомлення, а отже досягнути своєї комунікативної мети. Так, наприклад, у реченні: [*Поетичний симфонізм – ось образ душі народу,*] *що...упродовж віків змушений був навіть за плугом носити меч, музику церковних соборів і храмів захищати “музикою” мушкетів і гармат, та й самі храми, школи, академії нерідко використовували як фортеці* (П. Кононенко), перша і друга предикативні частини репрезентують той самий фрагмент дійсності: боротьбу народу за свої духовні цінності. У першій частині описана звичайна, стандартна, ситуація, коли народ у будь-який час готовий захищати собори і храми. У другій частині зберігається загальна думка висловлення, але додається важливий аспект, який є вражаючим: храми, школи, академії токож були місцем протистояння, боротьби. Незвичність ситуації полягає в тому, що споконвічно ні храми, ні школи не призначені для війни, бо собори, храми – це місце для молитв, школи та академії – місце для навчань. Вдаючись до такого нестандартного відображення ситуації, мовець намагається зосередити увагу слухача на важливості повідомлення, показати всю складність того часу, про який іде мова.

У висловленнях із градаційним відношенням у своєрідний спосіб відображається діяльність мовця, спрямована на пошук мовних засобів, які найбільше відповідають його задуму. Процес добору потрібних засобів може бути внутрішнім і не відобразитися в конструкції, наприклад: *Не тільки той поет, що засіває віршами папір, але й той, що має в душі радість й тривогу хліба, радість й тривогу людини* (М. Стельмах). Однак існують випадки, коли градаційна конструкція відбиває пошук мовцем найбільш вдалого варіанту для вираження своєї думки, зокрема варіанту лексеми на позначення тих чи інших реалій дійсності, явищ, виявів певних ознак. Про цей пошук свідчать, наприклад, ірреально-порівняльні частки *наче, мовби, ніби* і т. ін. при предикатних лексемах, а також вставні слова, словосполучення й речення на зразок: *так би мовити, сказати б, якщо можна так сказати* та ін. Так, у реченні: [*Такий інстинкт найчастіше прокидався в тих людях, які раптом відкривали змову й обман навколо себе...*] *Тоді не тільки широко розплющуються очі, а **наче** прокидається, сказати б, сторожова вежа – і починаєш бачити усі лукаві підступи ворога, що вдає друга* (З журн.), дієслово *прокидається* вжите разом із часткою *наче*, яка сигналізує про умовність такого слововжитку; складній назві *сторожова вежа*

передусь вставне слово *казати б*, яке, як слово зі значенням говоріння, безпосередньо експлікує діяльність мовця, з добору цієї назви, попереджаючи слухача про незвичне її вживання. Частина разом зі вставним словом у складі цього висловлення саме й відбивають труднощі, з якими стикається мовець у доборі потрібних йому слів. Як доводить аналіз, мовець відображає свою діяльність як автора висловлення в тому випадку, коли обраний ним мовний засіб є нестандартним, незвичним, а іноді навіть складним для сприйняття і для розуміння. Використання таких нестандартних засобів пов'язано передусім із поступовістю в осмисленні ним певної ситуації, із усвідомленням найбільш значущих її рис. Знайдений мовцем новий аспект розгляду ситуації стає зрозумілим слухачеві на тлі попереднього погляду на неї – як вона відображена в першій частині висловлення. Іншими словами, у першій частині речення мовець подає загальний погляд на ситуацію з тією метою, щоб у другій частині наблизитись до її сутності, увиразнити її образ. Таким чином, напрошується думка про те, що сама по собі кожна з частин складного речення з градаційним відношенням не є самодостатньою. Для того, щоб адекватно відобразити сутність повідомлюваного явища, обидві вони повинні бути розміщені поряд – у визначеній мовцем послідовності.

Як засвідчують описані спостереження над висловленнями з градаційним компонентом в їх семантиці, вони становлять своєрідно організований як з формально-синтаксичного, так і з семантико-синтаксичного погляду фрагмент складного речення сучасної української мови. Осягнення граматичної природи конструкцій з градаційним відношенням частин передбачає звернення до різних рівнів їх організації з урахуванням властивої цим висловленням комунікативної перспективи.

Література

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.; Либідь, 1993. – 368 с.
2. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови: Навчальний посібник.- К.: НМК ВО, 1992. – 400с.
3. Ломакович С.В., Шмелёва Т.В. Выражение номинативных затруднений говорящего (в простом и сложном предложении) // Синтаксические связи, строение формантов и семантические отношения в сложном предложении: Сборник научных трудов. – Калинин: КГУ, 1985. – с.119-128.
4. Шувалова С.А. Типы сопоставительных отношений между частями сложного предложения // Идеографические аспекты русской грамматики / Под ред. В.А. Белошапковой и И.Г. Милославского. – М.: Издательство МГУ, 1988. – с.134-144.
5. Шмелёва Т.В. Смысловая организация предложения и проблема модальности // Актуальные проблемы русского синтаксиса. //Под ред. К.В. Горшковой и Е.В. Клобукова. – М.: Издательство Московского университета, 1984. – с.78-100.

